

Ю. Ю. Башкатов, Т. М. Шита

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПІВДНІ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

На півдні Середнього Подніпров'я під час досліджень пам'яток черняхівської культури, які проводилися з 1960 по 2008 рік, було виявлено суто поселення. Матеріал дає можливість датувати їх кінцем III-поч. IV століття н.е.

Ключові слова: Поселення, житла, пізньоскіфо-сарматська традиція, гунський час.

В цій роботі розглядаються матеріали отримані під час розвідок та розкопок які проводились в містах Кременчук та Комсомольськ Полтавської області та їх околицях. Це крайній південь Середнього Подніпров'я, територія географічного кордону між степом та лісостепом, пониззя р. Псел. Дослідження велись з 2001 по 2008 рік експедиціями Інституту археології НАН України під керівництвом Ю.Ю. Башкатова та Центру охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом О.Б. Супруненка.

На території м. Кременчук та його околицях досить давно відомі як поодинокі знахідки кераміки черняхівської культури та римських монет, так і поселення та групи поселень. Також на території міста відомий ґрунтовий могильник [Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков, 2004, с. 99—103]. Серед старожитностей III—IV ст. н. е. з околиць м. Комсомольськ найбільш відомий могильник Компанійці (с. Григоро-Бригадирівка), знайдений у 1960 році А.В. Бодянським, який у 1960—1965 рр. розкопувала Є.В. Махно [Махно, 1967, с. 160—162; 1971, с. 87—99; Некрасова, 2006, с. 87—200]. Місцевими краєзнавцями було виявлено та описано групу поселень біля с. Дмитрівка та поселення Барбара I та II на території м. Комсомольськ [Шилов, Шкляр, Еремеев, 1993, с. 29—30].

Стационарні дослідження проводились на поселенні Барбара II Л.М. Луговою у 1990 році [Лугова, Мироненко, 2001, с. 122—124]. Матеріали пізньоримського часу не були опубліковані, однак, за свідченнями місцевих краєзнавців С.О. Еремеева та М.П. Стахіва, під час цих розкопок були зроблені окремі знахідки гончарної кераміки черняхівської культури.

У 2005—2006 рр. Комсомольською ранньослов'янською експедицією під керівництвом Ю.Ю. Башкатова досліджувалось багатошарове поселення Барбара I розташоване в межах м. Комсомольськ, між річищем Дніпра та його колишньою старицею (сучасне оз. Барбара). Розкопами, траншеями та шурфами було досліджено 440 м². Зокрема, досліджено житлову і господарчу будівлі, чотири ями, залишки рівчака заповненого фрагментами кераміки та дві паралельні лінії стовпових ям, можливо, залишки огорожі.

Найбільш цікавою є наземна житлова будівля розмірами біля 70 м², що дозволяє віднести її до так званих «великих жител», характерних для германської традиції в черняхівській культурі [Козак, 1992, с. 74—76; Магомедов, 2001, с. 21—23]. Будівля була орієнтована довгою віссю за напрямком північ-південь, з незначним відхиленням, і мала розміри приблизно 6,4 м по північній стіні, 6,8 — по південній і довжину 9,8 м. Як було сказано вище, контур і розміри будівлі виявлялися за розташуванням стовпових ям діаметром 0,35—0,55 м, глибиною 0,2—0,5 м, причому, найбільшу глибину і розміри мали кутові стовпи. Крім того, було враховано різний ступінь зволоження і висихання ґрунту: після дощів ґрунт в межах будівлі довше залишався вологим, отже її контур був помітно темнішим за оточуючий. Ще одним фактором виз-

начення будівлі була концентрація знахідок. У центральній частині будівлі було зафіксовано лінзу ясного алювіального піску потужністю до 0,2 м. З'ясовано, що піском було заповнене просідання, утворене після загибелі будівлі.

Таким чином, за сукупністю ознак визначено, що будівля мала каркасно-плетневу чи каркасно-стовпову конструкцію з закладом деревом, обмазану глиною. Можливо, конструкція була комбінованою. Це можна стверджувати через значну кількість стовпових ямок під східною стіною будівлі, де вони йдуть у два ряди практично паралельно один одному. Не зовсім зрозумілим є скупчення ямок на межі квадратів 8 та 9 по лінії Б. Будівля поділялась на дві приблизно рівні частини — північну і південну — внутрішньою перегородкою, від якої залишився ряд стовпових ямок меншого, ніж в межах зовнішніх стін, діаметру — 0,15—0,20 м і глибиною 0,1—0,2 м. Виходячи з концентрації знахідок і місця знаходження вогнища, північна частина будівлі була господарською, а південна — житловою.

Вхід в будівлю, швидше за все, був розташований в південній стіні. Про це може свідчити знахідка в кв. В-6 під завалом стіни фрагменту римського замка. Хоча завал був знайдений в середині будівлі, швидше за все це були залишки стіни.

Біля східної, південної стін та частково в середині будівлі були знайдені плями світлого суцільного зеленуватого забарвлення з включеннями невеликих (до 3 см) розгалужених вапнякових (?) конкрецій. Слідів пожежі в межах споруди зафіксовано не було і знайдено лише окремі невеликі фрагменти глиняної обмазки зі слідами деревини, які могли потрапити з культурного шару. Виходячи з цього, ми дійшли висновку, що глина потрапила до культурного шару не обпаленою і через значну вологість ґрунту практично розчинилася в ньому. Через це зафіксувати наявність обмазки стін вдалося лише за відмінами у забарвленні та присутності характерних для місцевої глини включень.

Загалом глибина заповнення будівлі складала до 0,2 м — від рівня виявлення стовпових ямок до рівня виявлення завалів обмазки, розвалів кераміки в північній частині та рівня вогнища.

Стаціонарних опалювальних споруд в будівлі не виявлено. Натомість, в південній частині (ближче до середини будівлі) зафіксовано сліди відкритого вогнища у вигляді плям обпаленого піску з включеннями дрібних вуглинок.

Господарча будівля 2 мала підквадратну форму розмірами 2,2 × 2,15 м, глибина по лінії північ — південь 0,2 м, схід — захід 0,2—0,1 м. Земляні стінки дуже пологі. В заповненні було знайдено невелику кількість ліпної та гончарної кераміки черняхівської культури, та досить велику кількість перепаленого каміння.

Дуже цікавим є керамічний комплекс поселення, співвідношення гончарної та ліпної ке-

раміки складає в усіх розкопах приблизно 55 % на 45 % відповідно і лише в межах будівлі 1 незначно збільшується відсоток ліпної кераміки до 47 %. Саме з будівлі 1 походить традиційний для вельбарської культури набір кераміки, який має аналогії як на Правобережжі Дніпра [Козак, 1992, с. 88—94; Козак, Прищета, Шкоโรปад, 2004, с. 97—100, рис. 30—33, 54, 55], так і на Лівобережжі — Білопілля [Обломский, 2002, рис. 52] (рис. 1, 3—6). Особливо можна виділити миску на ніжках. Подібні є на пшеворських пам'ятках Польщі і є одинична знахідка у вельбарській культурі [Wolagiewicz, 1993, tabl. 27] (рис. 1, 1). Також цікавою є знахідка орнаментованого вінця ліпної посудини з «тамгоподібним» знаком (рис. 1, 2). Вона швидше за все відноситься до другої групи ліпного посуду яку можна пов'язати з пізньоскіфо-сарматською традицією. Ця кераміка хоча і складає меншу частину ліпного посуду, але все одно є досить значною (рис. 1, 7—11).

Найцікавішими індивідуальними знахідками були частина залізного римського замка, знайденого під завалом стіни, дві намистини скляна та сердолікова, два скляних гральних жетона, бронзовий пінцет (рис. 1, 19—24).

Датування поселення по амфорній тарі (визначенням С.В. Діденка) кінець III — початок — перша чверть IV ст. (рис. 1, 12—18). З огляду на досить архаїчний керамічний комплекс, зокрема дуже високий відсоток ліпного посуду, ця дата є досить прийнятною.

Особливо цікавим робить це поселення кілька факторів. По-перше, це досить унікальна стратиграфічна ситуація. Після двох років спостережень можна впевнено стверджувати, що поселення пізньоримського часу одношарове та недовготривале. Виходячи зі стратиграфії невеликого відрізу часу після того як поселення було покинуто, ця територія була затоплена дніпровською повінню. Про це свідчить шар алювіального піску, що перекриває центральну частину будівлі I та частину розкопів. Про недовготривалість часу існування поселення свідчить розподіл матеріалу, практично всі знахідки сконцентровані навколо будівель. Також на користь цього говорить механіка утворення культурного шару. Він не є суцільним по всій площі поселення. Найбільш чітко культурний шар фіксується навкруги будівель, а на відстані 10—15 м від них він просто зникає зливаючись з передmaterиком. Тому пам'ятку, з деякими застереженнями, можна вважати умовно закритим комплексом. По-друге, загалом досить незвичне місце розташування пам'ятки. Традиційно вважається, що черняхівські поселення займають другу терасу, найбільш придатну для землеробства. Поселення ж Барбара I розташовано в заплаві, що більш придатна для скотарства. По-третє, на даний момент це найближче розкопане поселення, яке можна пов'язати з могильником

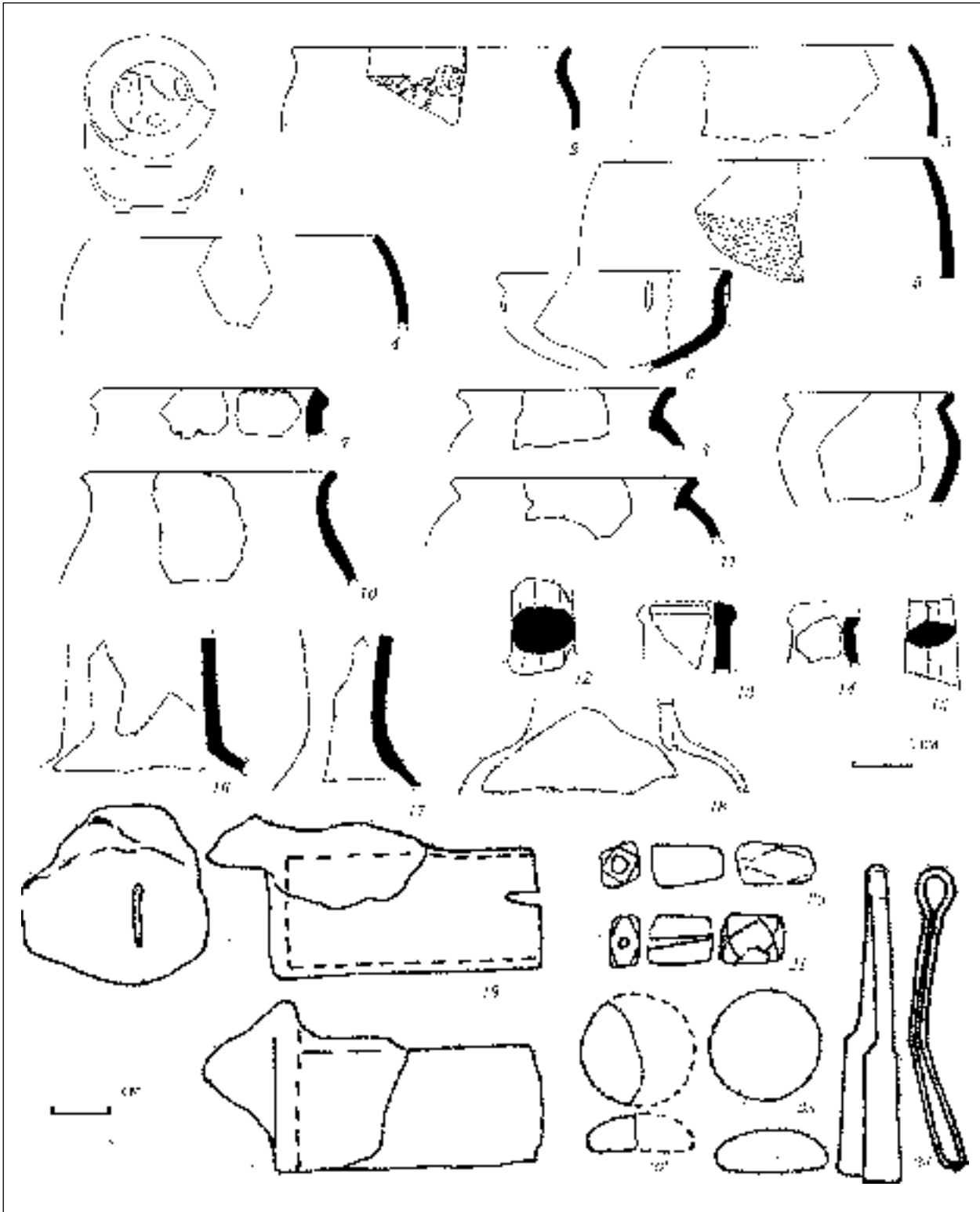

Рис. 1. Матеріали поселення Барбара I: 1—11 — ліпна кераміка, 12—18 — імпортна гончарна кераміка; 20, 22—23 — скло, 21 — сердолик, 19 — залізо, 24 — бронза (малюнки О.В. Гопкало)

Компанійці. Керамічний комплекс підтверджує одночасне проживання на поселенні етнічно різних груп населення, об'єднаних черняхівською культурою.

У 2003—2004 рр. було розпочато дослідження багат шарового поселення Дмитрівка III, розташованого на стариці р. Псел, неподалік

від впадіння його в Дніпро, яке було продовжено у 2007—2008 рр. За цей час досліджено біля 600 м². Поселення знаходиться на мису, утвореному вищезгаданою старицею у широкій Дніпро-Пселській заплаві. Проаналізувавши перекриття об'єктів та стратиграфію поселення, на ньому виділено два будівельних шари

пізньоримського часу. До верхнього належать чотири наземні будівлі, парне кам'яне вогнище та залишки зернової ями. Нижній горизонт представлений трьома заглибленими будівлями, одна з яких мала піч-комин, третій з виявлених на черняхівських пам'ятках [Винокур, 1972, с. 19; Баран, 1981, с. 29], та дві зернові ями грушовидної форми.

Особливо цікавими є наземні будівлі I та VII верхнього шару. Перша представляла собою завал горілої глини розмірами приблизно $3,2 \times 2,3$ м. Під завалом, біля південно-східного кута, було знайдено скелет дитини. Ніяких ознак поховання не виявлено. Швидше за все дитина загинула під завалом стіни. У південній частині було виявлено вогнище, викладене з каміння, ніякі інші матеріали у субконструкції не використовувались. Будівля ж VII мала щось на зразок кам'яного фундаменту. Він складався з каміння дрібного та середнього розміру, залишків скріплюючих розчинів не виявлено. З розвалу каміння більш менш чітко виділяються залишки фундаменту довжиною приблизно 2,6 м. Будівля орієнтована на південний захід — північний схід, та перпендикулярні до неї залишки кам'яної викладки довжиною 2,2 м. Можливо, що будівля була орієнтована кутами по сторонах світу. Подібні фундаменти зустрічаються на півдні України в межах пам'яток, пов'язаних з пізньоскіфською традицією [Высотская, 1994, с. 17—33]. Цим висновкам не суперечать і знахідки відповідної ліпної кераміки.

Загалом отримано досить значну колекцію матеріалів черняхівської культури. Найбільшу частку традиційно складає гончарна кераміка — не менше 80 %. Серед кераміки зустрічаються римські імпорти. До них відносяться фрагменти двох мисок, одна з яких червонолакова. Значний відсоток складає амфорна тара. Більшість її датується в межах IV ст. але кілька фрагментів вимагають додаткової перевірки. Зокрема, цього року було знайдено фрагмент стінки, який може відноситись до ранньовізантійського часу.

Ліпна кераміка представлена не дуже широко, але деякі висновки зробити можна. Найчисельнішу групу складають матеріали, що можна пов'язати з пізньоскіфо-сарматською традицією (рис. 2, 6). Також за останні два роки знайдено кераміку, притаманну вельбарській культурі. Однак, слід зазначити, що якщо кераміка з пізньоскіфо-сарматською традицією відноситься до обох будівельних шарів, то вельбарська — тільки до верхнього.

Одну з найбільш цікавих знахідок зроблено у 2007 році. На східній околиці поселення був розбитий невеликий розкоп для перевірки стратиграфії. На ньому знайдено два скупчення розвалів кераміки що, як пізніше було з'ясовано, перекривали невелику заглиблену господарчу будівлю, яка разом з нівеліровоч-

ними відмітками дозволяє віднести їх до першого шару. Після реставрації отримано шість цілих та чотири придатних до можливої реконструкції форм. Їх набір є надзвичайно цікавим. Більшість з них мають аналогії серед матеріалів фіналу київської культури Подесення на пам'ятках типу Хлопків (рис. 2, 7—13, 16). На даний момент це найбільш південні знахідки матеріалів передслов'янського часу. Кілька форм швидше за все мають аналогії серед вельбарських старожитностей (рис. 2, 14—15). Окремо стоїть біконічний горщик середнього розміру з рустованою поверхнею. Він має досить характерну для київської культури форму, однак обробка його зовнішньої поверхні і формування денця більш характерна для вельбарської культури (рис. 2, 10). Загалом комплекс є досить цікавим, оскільки в ньому представлено майже весь спектр побутового посуду — від корчаги до невеликих, можливо столових, горщиків.

Верхній будівельний шар датується за амфорним матеріалом, фібулами та уламком дзеркала типу Карпівка — серединою — третьою чвертю IV — початком V ст. (рис. 2, 3—5) Датування нижнього є більш проблемним. За амфорною тарою він також вкладається в межі IV ст. Саме 2008 року було зроблено декілька знахідок які дозволяють більш точно визначити хронологію поселення. В завалі згорілої наземної будівлі X, під залишками обмазки даху, було знайдено вістря гунської стріли типу Зв за Засецькою (рис. 2, 2). Такі стріли мають досить широке датування — з IV по VII ст. [Засецкая, 1994, с. 37 — 39, рис. 4]. Однак на наших землях вони з'являються скоріше починаючи з V ст. Таким чином, можна стверджувати, що поселення загинуло під час гунських походів, найвірогідніше в межах першої половини V ст. На користь того, що поселення загинуло під час нападу може свідчити те, що всі об'єкти пов'язані з верхнім шаром мають сліди пожежі. Додатковими фактами можна вважати знахідку скелета дитини 2—3 років під завалом наземної будівлі I та знахідку за межами поселення вістря спису (рис. 2, 1). При ретельному огляді помітно, що його зігнуто від удару, після чого, він імовірно і було загублений. Також цього року зроблено декілька знахідок, які можуть уточнити датування нижнього будівельного шару. Зокрема, було знайдено фрагмент ніжки амфори, який за визначенням С.В. Діденка датується 320—340 рр. Ще декілька речей знаходяться у реставрації, після якої їх можна буде більш точно датувати.

Поселення Дмитрівка III є одним з десяти місць знахідок черняхівських матеріалів біля села Дмитрівка. Вдоль стариці Псла протягом 3—4 км знайдено 8 поселень та два невеликих скупчення (швидше за все окремі будівлі). На жаль, всі інші пункти відомі лише за розвідками і важко встановити чи існували вони одночасно.

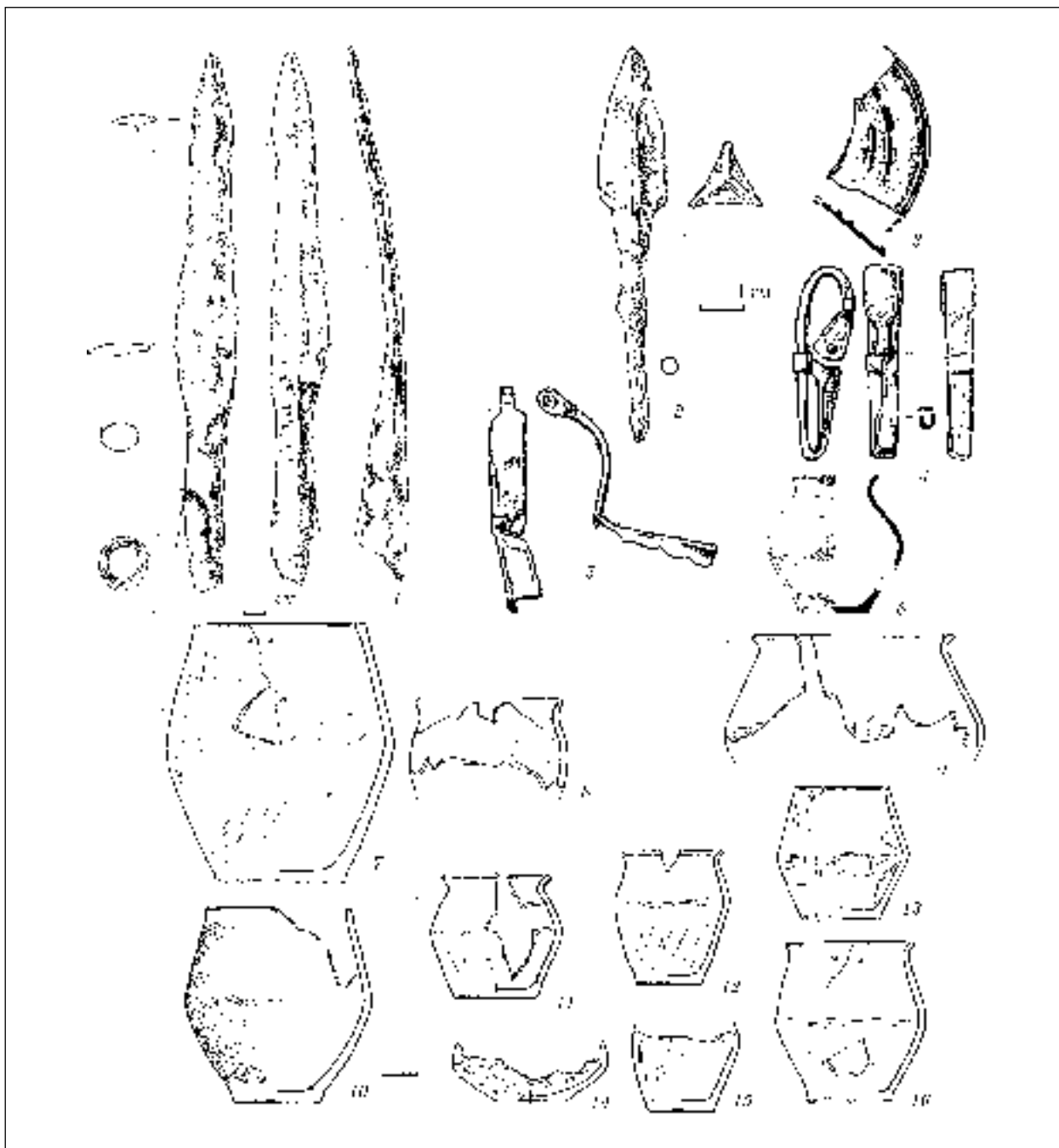

Рис. 2. Матеріали поселення Дмитрівка III: 1—2, 4 — залізо, 3 — срібло?, 5 — бронза, 6—16 — ліпна кераміка (малюнки 7—16 Р.В. Терпиловського)

У 2007 році було розпочато дослідження групи поселень біля сіл Бондарі — Василенки, відкриті під час розвідок О.Б. Супруненко [Супруненко, Шерстюк, 2006, с. 18—32, 37—40, 43—45; 2007, с. 17—19, 21—22, 24—29]. До черняхівської культури відносяться сім поселень: Василенки I, III, IV, V, Бондарі I, Ревівка I, Заруддя II. Невеликі пошукові роботи було проведено на поселенні Василенки IV, де вскрито більше 200 м² і досліджено одну господарську будівлю.

Переважна більшість отриманих під час досліджень матеріалів відноситься до черняхівської культури. Також є невелика кількість ма-

теріалів XVIII—XIX ст. (2 фрагменти) та доби бронзи (2 фрагменти).

Найчисельнішою категорію керамічного матеріалу складає є гончарний посуд, частка якого складає 79,6 %. Він, в свою чергу, поділяється на 71,4 % кухонного та 28,6 % лискованого столового посуду.

Кухонна кераміка представлена здебільшого горщиками середніх та невеликих розмірів. Чітко визначити їх типи неможливо через відсутність форм придатних до реконструкції. Загалом тісто добре підготовлене, випал рівномірний, колір у більшості сірий. У багатьох випадках є домішка жорстви.

Столовий посуд здебільшого представлений вазами та глеками. Тісто добре підготовлене, без домішок, випал добрий, кольори чорний та сірий. У багатьох випадках фрагменти орнаментовані. Орнаменти використовувались як пролисковані, так і прокреслені, є також декілька фрагментів прикрашених канелюрами чи фасетками по ребру.

Ліпна кераміка набагато менш чисельна, частка її становить 20,4 %. Деякі з фрагментів можна пов'язати з вельбарською традицією. Є декілька фрагментів з пізньоскифо-сарматською традицією. Також присутні спроби копій з гончарних зразків.

Імпортна кераміка представлена 11 фрагментами амфор.

Хронологія поселення поки незрозуміла. Виходячи з загального аналізу матеріалу, швидше за все, вона вкладається в межі IV ст.

Стаціонарні дослідження регіону тільки почалися і тому всі висновки можуть носити характер попередніх. Однак деякі моменти стають зрозумілими вже на даному етапі. По-перше, це те, що цей регіон почав заселятись досить рано, а саме наприкінці III — початку IV ст. На користь цього свідчать матеріали могильника Компанійці, можливо, нижнього шару поселення Дмитрівка III та поселення Барбара I. А також керамічні комплекси подібні до останнього, що зафіксовані на більш пізніх черняхівських поселеннях Дніпровського Лівобережжя — Бромля (шар 2) та Білопідлля. До того ж заселення відбувалось поліетнічним населенням, яке і виступало носієм черняхівської культури.

По-друге, фіксуються досить значні торгові зв'язки з півднем, на що вказують знахідки великої кількості уламків амфорної тари, знахідки римських монет, фрагментів скляного посуду та червоної кераміки миски на поселенні Дмитрівка III (верхній шар).

По-третє, з географічної точки зору зараз ця територія знаходиться на кордоні між лісостепом та степом. В пізньоримський час, швидше за все, він проходив дещо північніше, однак не надто далеко, що робило цю територію контактною зоною. Також, дуже важливим був контроль над річчями Дніпра та Псла. Цілком можливо, що саме через басейн Псла з одного боку відбувалось просування черняхівської культури на Лівобережжя Дніпра, а з іншого проходили торгові маршрути.

Для остаточних висновків на даний момент звісно не вистачає розкопаних пам'яток і такі висновки є швидше гіпотезою. Але навіть зараз зрозуміло, що дослідження цього мікрорегіону є дуже важливим для з'ясування процесів формування черняхівської культури, що відбувались на Дніпровському Лівобережжі України в пізньоримський час.

Баран В.Д. Черняхівська культура. — К., 1981.

Вінокур І.С. Історія та культура черняхівських племен. — К., 1972.

Высотская Т.Н. Усть — Альминское городище и некрополь. — К., 1994.

Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1992.

Козак Д.Н., Прищепя Б.А., Шкоропад В.В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). — К., 2004.

Засецкая И.П. Культура кочевников Южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV — V вв.). — СПб., 1994.

Махно Е.В. Раскопки на Компаниевском могильнике // АИУ в 1965—1966 гг. — 1967. — Вып. 1.

Махно С.В. Типы поховань та планування Компанійського могильника // Середні віки на Україні. — 1971. — Т. 1.

Обломский А.М. Днепровское Лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III — первая половина V в. н. э.). — М., 2002.

Супруненко А.Б., Кулатова І.Б., Мироненко К.М. Старожитності околиць Комсомольська // АЛЛУ. — 2004. — № 1—2. — С. 5—47.

Супруненко А.Б., Кулатова І.Б., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В. Старожитності Кременчука. — Полтава; Кременчук, 2004.

Супруненко А.Б., Шерстюк В.В. Нові археологічні дослідження на Кременчуччині. — Київ; Полтава, 2006.

Супруненко А.Б., Шерстюк В.В. Пам'ятки археології на території Галещинського родовища залізистих кварцитів на Полтавщині. — Київ; Полтава, 2007.

Лугова Л.М., Мироненко К.М. Поселення XIII—XIV ст. поблизу Комсомольська // АЛЛУ. — 2001. — № 2. — С. 122—124.

Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.

Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Еремеев С.А. Отчет о раскопках курганов и разведках поселений в Кременчугском р-не Полтавской области (в 1993 году) // НА ІА НАН України. — 1993. — 56 арк.

Wolagiewicz R. Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a morzem Czarnym. — Szczecin, 1993. — 310 с.

U. U. Bashkatov, T. M. Shyta

A NEW EXCAVATION SETTLEMENTS OF CHERNYACHIV CULTURE ON THE TERRITORY OF THE MIDDLE DNIEPER

On the south territory middle territory of the Middle Dniپر while excavation monuments of the chernyakhiv culture which have been excavated from 1960 to 2008 years. Here was found only settlements. Material gave opportunity to date them by the end III — beginning IV c. AD.